

Där monumenten står i vägen

Minnen mellan partisaner och Jules Verne

Jonas Frykman

Etnologiska Institutionen

Lunds universitet

jonas.frykman@etn.lu.se

Abstract

This is a study of how socialist monuments in Croatian Istria are ending up in cultural brackets. When the region today is constructing its cultural identity, these monuments belong to the parts of material culture that are inert, and averse. Delineating a territory that no longer exists, an ideology that is severely contested and a rump Yugoslavia that in the 90s was becoming a threat to the new nation - they are ending up in a cultural limbo. Other parts of the past – even the fictional like the one described in the novel *Mathias Sandorf* by Jules Verne – have proven to be more useful in creating a legacy for the present. The partisan monuments thus help to exclude the part of history, of which most adults have direct memories. It is argued that cultural identity is a future oriented process that is carefully selecting its memories.

Nøkkelord:

Monumenter

Minne

Sosialisme

Regional identitet

Kulturell parantessetting

Minnesmärken sätts upp för att förmedla en officiell bild av samhället. Avsikten med ett monument är just att upprätthålla en kontinuitet för minnet, skriver den amerikanske filosofen Edward Casey (2000). Även om tid och sammanhang växlar, så står de där och vittnar om att inte allt är villkorligt och förgängligt. Mitt i alla omtolkningar finns det en betryggande stabilitet. Monumenten med omgivningar blev den *space of appearance* som Hanna Arendt (1958) beskrivit – alltså den plats och den materialitet som på en gång skapar

stabilitet bakåt och kastar nuets förhoppningar in i framtiden. Det kan inte råda någon tvekan om att styrande i hela Östeuropa var besatta av tanken på att skapa sådana politiska platser med hjälp av pompösa statyer. Runt dem ägde hyllningar rum på bemärkelsedagarna, fanorna fladdrade, marscherna dånade. De var avsedda för vad Michel de Certeaus kallat en *strategisk appropriering* av rummet (1984); territoriet kom att iscensättas med en viss tolkning av det förflutna. Men samtidigt försiggår enligt de Certeau, ett *taktiskt*

anspråkstagande där folk i sin vardag tar gator och torg i besittning. Det kan, skriver den danske historikern Niels Kayser Nielsen ”liknas vid en situation, där man inte bara beundrar ett monument, utan samtidigt petar sig i näsan – eller ... noterar i förbifarten medan man skyndar för att hinna med bussen” (2007).

Efter murens fall har uppfattningen om samhället i de länderna blivit mångfacetterad och splittrad. Den taktiska approprieringen har tagit över. Det innebär samtidigt att det har blivit svårt att skapa en historisk kontinuitet för nuet. Monumenten står kvar som om de blockerade de svar som människor alltid vill avkräva det förflutna. Om dessa förhållanden, främst i Östeuropa, har det uppstått en rik och livfull forskning.¹

Erfarenheterna från dessa delar av Europa kan vara värdefulla för att perspektivera den skandinaviska erfarenheten. Så mycket av de senaste årens diskussioner om kulturarv har pekat på hur människor här i Norden använder det förflutna för att svara på frågor om det nutida. Man söker efter de där magiska rötterna som skall skänka förankring. Men om det förflutna inte tillhandahåller något som minnet kan fastna vid och om kontinuiteten är bruten? Om de minnesmärken som är kvarlämnade inte ens är tillgängliga för omdefinitioner utan står där som teflonbehandlade – och inget fastnar på dem? Så har förhållandena t. ex. varit i stora delar av det forna Jugoslavien efter 1990-talets krig. I synnerhet i Kroatien – och också i regionen Istrien, som den här uppsatsen handlar om. Det relativt fria umgänget med det förflutna och dess minnesmärken, som annars kännetecknat Skandinavien, kommer här i en annan belysning.

Vad skall folk här i Istrien göra med mängden av partisanmonument, politiska

känselföremål som står utplacerade runt om i landskapet, i städer och byar? De var en gång uppsatta för att högtidligt hålla segern över fascismen och socialismens triumf i förbundsrepubliken Jugoslavien under Tito. I sten, betong och brons minns de idag en stat som inte längre finns kvar, en ideologi som har gjort bankrutt och en livstid som inte längre kan användas som underlag för ett kollektivt minne. Bara i Kroatien fanns det vid krigsutbrottet 1991 över 6 000 sådana minnesmärken. Under de år som kriget rasade förstördes nästan hälften av dem. Det kriget avsatte sig i sin tur i nya minnesmärken. Men också deras existens är ifrågasatt så länge man inte kommit till rätta med den nära historien och rättegångarna mot krigsförbrytare i Haag pågår.

Kvar står alltså mängder av monument som är slutna, som det är smärtsamt eller svårt att anknyta till. De går inte att definiera om därför att de är alldeles för entydiga. Vilken roll kan de då alls spela i kulturen och i byggandet av identitet? De finns ju högst materiellt där, som påminnelser om det man inte vill minnas.

Kanske är det just då man vänder sig bort från den reellt existerande historien och vänder sig till ett mer mytologiskt förflutet och en värld av fantasi och magi. Kanske är det då man finner att det nära och konkreta – platsen, landskapet, naturen – är något tacksamt att fördjupa sig i. Och kanske är det just då man sätter de existerande minnesmärkena i ett kulturellt tomrum genom att låtsas att de inte är där eller sätter dem i parentes. Kanske för att en gång kunna använda dem på nytt. De slutar att vara kreativa och drar ingen uppmärksamhet till sig längre.

Den här studien handlar om några villkor för kulturella nyskapande på ett territorium som redan fått sin bestämning.

Exemplet som är valt är regionen Istrien och de processer som kommer i fokus är de olika omväg runt de existerande monumenten som invånarna tvingats ta i sitt taktiska umgänge med dem. Det här är samtidigt en region som börjar definiera sin regionala särart, ekonomiskt, politiskt, kulturellt. Det betyder ett dilemma i förhållande till den tysta utmaning som partisanmonumenten ännu utgör. Turismen i dessa trakter lever på att exploatera allt sådant som definitivt inte kan förknippas med det nära förflutna – tiden under kommunismen och oroligheterna under 1990-talets krig. Vem vill komma för att se ett landskap fyllt av minnesmärken över dem som stupade för socialismen? Hur kan den regionala rörelsen få kontinuitet till nuet genom att minnas Tito-eran? Och hur skall man beskriva folkkulturen under socialismen som något dagens invånare kan anknyta till? Detta är ett dilemma man delar med många andra gamla öststater. I den här uppsatsen skall jag diskutera det övertag som fiktionen och den mytologiska historien tilldelas i förhållande till den reellt existerande. Minnena är inriktade på framtiden, inte det förflutna.

Regionen i solen

De välhållna badstränderna och de många hotellen är i sig ett slags monument över det bekymmersfria livet på halvön Istrien i norra Kroatien. Hit söker sig idag semesterfirare från hela Europa. Man har över två hundra tusen bäddar för övernattnings – det motsvarar i grova tal hela regionens befolkning. Att färdas hit från Wien, München och Milano handlar om ett par timmars körning. Charterflygen landar tätt. Kusten är inbjudande med klart och rent vatten; inlandet är sagolikt med sina böljande kullar, lummiga dalar och pittoreska bergsstä-

der. Här finns byggnader och lämningar som knyter an till medeltiden och antiken. Tacksamt nog har spåren av det förflutna vare sig utplånats av rikedom eller utveckling. Istrien var fram till självständighetens 1991 en ganska eftersatt del av det kommunistiska Jugoslavien.

Idag framträder Istrien som ett ”poröst” landskap – öppet och fyllt av möjligheter och hemligheter. ”Terra Magica” har blivit ett nyckelbegrepp för att utåt beteckna denna märkliga region. Vad turisterna erbjuds om de lämnar kusten, är ett fantasieggande inland. En blandning av de små städernas urbana civilisation och spåren av en ålderdomlig folkkultur. Att upptäcka Istrien, är att lära känna sig själv, sägs det i marknadsföringen: ”We invite you to return to nature in search of tranquility, an opportunity to discover your true self. Istria, that tiny subcontinent below the Alps, immersed in the Mediterranean, is perhaps the right choice for you.” Eller som en högt uppsatt politiker och medlem av det regionala partiet IDS,² professor Nelida Milani Krulac, sade i en intervju: ”När människor kommer hit, andas in luften, strövar längs stränderna, äter maten och dricker vinet – vad kan de bli om inte istri-er?” (Frykman 2003:175). ”Rötter” tillhandahålls här – lätt åtkomliga för var och en som söker sin förankring i det förflutna, det bekymmersfria och ekologiskt riktiga. Sagan om dig själv och drömmen om den perfekta semestern är samtidigt Istriens viktigaste inkomstkälla. Numera är det tack vare turismen den rikaste regionen i landet.

Men den glättade bildens frånsida är de flesta invånare medvetna om. Istrien var nämligen den region i Jugoslavien, som kommunismen under två generationer försökte göra kompakt. Här på gränsen till det kapitalistiska Väst var det viktigt att markera att en annan värld tog sin början. Gräns-

passagera till Italien var veritabla kontrollstationer med rigorösa bestämmelser för vad som fick föras in. Landskapet blev snabbt fyllt av erinringar om de uppoffringar befolkningen fått göra för att driva ut fascisterna och etablera kommunismen. På de kalkade husväggarna i de små städerna står än i dag i meterhöga, blekröda bokstäver "Vi vill leva i ett fritt Jugoslavien". "Viva Tito, Viva Stalin". Var stad har sitt monument, sina många minnesplattor. Pazin, en av dessa städer, kan berätta den historien.

Istriens hjärta

Precis mitt på halvön ligger den lilla staden Pazin. Längre har den varit residensstad. I korta drag ger den en antydning om ett växlingsrikt förflutet. Ända från tidig medeltid, fram till slutet av första världskriget, då dubbelmonarkin Österrike-Ungern ännu styrde över halvön, kallades staden Mitterburg. Herrarnas språk var tyska, bondebefolkningen och flera av stadsinnevärnarna var slaver och talade den dialekt av kroatiska som kallas *čajkaviska*. De kustnära delarna av Istrien däremot hade länge lytt under Venedig och här talades också italienska. Efter fördraget i Rapallo 1922 tillföll hela halvön Italien. Under mellankrigstiden hette staden Pisino – herrarnas språk över hela Istrien blev då italienska. När *Wehrmacht* ockuperade Istrien 1943 – efter Mussolinis fall – hade den sitt lokala högkvarter här.

Och när slutligen Titos partisaner erövrade staden, gjorde man processen kort med ockupanterna. Ett par hundra av dem kastades – döda eller döende – ner i den djupa klyftan *Pazinska jama*, som staden är byggd runt. Idag är Pazin fortfarande regionen Istriens administrativa centrum med den kroatiska flaggan vajande vid sidan av

stadens vapen. Här har man som i alla centra med en stat bakom sig också plikten att vårda historien. Men den är knappast lättöverskådlig och när man skall skapa kontinuitet sammanfaller den sällan med nationalstatens. Regionen är lättare att samlas runt. Hur skall den finna sin förankring på en plats där den ena herren efter den andra gjort sina avtryck?

Staden har vuxit upp under beskydd av den medeltida borgen *Kaštel*. Den står där grått avvisande, med kraftiga stenmurar, små fönster och stenlagd borggård, precis vid kanten av den där klyftan, vars botten 130 meter ned man anar förr än ser när man lutar sig över balustraden. *Kaštel* ger genom sin slutna närvaro en aning om kompromisslösa makter, vapenskrammel och tunga skatter. Murarna skyddar den också emot själva staden och dess innevärnare. Att kliva in genom den gallerförsedda porten är att förflyttas till en annan, mycket händelserik historia av dominans. Bara under 1900-talet har människor här levt under fem olika härskare. Ordet *pod*, under, har en speciell ställning i det istriska språkbruket.

Nu är borgen inte längre residens utan säte för stadens museum och för de etnografiska samlingarna över Istriens folkkultur. Inne i den ryms alltså en del av det förflutna som det idag går att anknyta till.

Frihetstorget

Mitt i det pulserande stadslivet ligger lämningarna av de näst sista härskarna – det modernistiska Frihetstorget, *Trg slobode*. Det bär tydliga arkitektoniska avtryck av socialistiskt 50- och 60-tal. Här är anlagd en minnespark med dussintalet byster och statyer över bemärkta frihetskämpar och politiskt viktiga personligheter. Ett centralt granitmonument föreställer en halvt naken

arbetare med mycket muskler och armarna höjda i kampställning.³ På postamentet står att läsa: *SMRT FASIZMU – SLOBODNA NARODNU* ”Död åt fascismen – frihet till folket”.⁴ Bland funkisbyggnaderna rymts ett varuhus, andra viktiga affärer och ett minnescentrum över partisanstriderna – rymmande en inomhushall för diverse samlande arrangemang.

Det mest slående med den här minnesparken, är att den mitt i vimlet står både övergiven och illa underhållen, som om den långsamt var på glid in i en avskildhet långt mer bortvänd än om detta hade varit ruiner. Här finns all den utstyrsel som är nödvändig för att öka platsens fakticitet – flaggstänger, grusade gångar, planteringar, bänkar att vila på och träd som skänker svalka. Men det är innehållet, inte formen, som stöter bort de frågor som människor idag riktar till historien.

Minns man, kanske det inte är hit man går för att göra det, stämmer man möte sker det inte här. Folk skyndar till affären och arbetet, pensionärer rastar hunden och besökare tar genvägen till parkeringsplatsen. På de slitna bänkarna i skuggan, vänder skolungdomar ryggen åt de heroiska gestalterna, mer upptagna av varandra än av historien. Stålvajrarna till de traditionella tre flaggstängerna av järn – en för Partiet, en för Jugoslavien och en för Republiken – hänger rostiga av brist på användning. Inga blommor, inga kransar med hälsningar från gamla kämpar eller stadens dignitärer pryder postamenten.

För främlingen har de bortvända monumenten en egendomlig attraktion. De står där övergivna som Påsköns stoder, lämningar från ett mycket närmare men på liknande sätt stelnat, absolutistiskt system. Idolerna har visserligen inte varit gudar, men något mycket likt – nämligen exemplariska inkarnationer av hjältemod och

seger. De är förvisso bara ting, lämningar i sten och brons, men kraftfulla ting. En gång tilltröddes de förmågan att hålla samman en stat och ingjuta dygder i medborgarna. De symboliserar dem som offrade sig i kampen mot fienden och som gjorde så med ett mål för ögonen. Att krossa fascismen var förstadiet till socialismens seger. Detta var ytterligare en av de många platserna för socialismens nästan helgonlika kult av de döda som antropologen Katherine Verdery skrivit om (1999). Men nu var de berövade allt synligt inflytande.

Det här var också platsen där helt nyligen förlusten av nära och kära, familj och vänner, hade förvandlats till något allmänt och djupt känt. Genom sin död hade dessa blivit invigda till något högre – en tragedi förvandlad till triumf. Här står också byster över ”folkets hjältar” och som sådana blir enskilda till förebilder för alla samhällsklasser. Medan man på liknande torg i andra länder satte upp minnesmärken över härförare och bemärkta historiska personer var detta det enkla folkets seger över en mäktig fiende. Vincent Crapanzano har pekat på hur de flesta monument idag erinrar om förlust och tragedier, medan man omedelbart efter kriget högtidlighöll segern (2004:148 ff). Och det som drar blicken till sig här är mycket riktigt också de smattande segerfanfarerna – fast utan den världsliga maktens prål.

Här står också viktiga föregångare för den folkliga kulturen – författaren Vladimir Nazor, biskopen och folkbildaren Juraj Dobrila, kompositören Ivan Matetić Ronjgov, antifascisten Vladmir Gortan – med flera. Under träden i parken har de förts samman, från många håll och tider som gudarna i ett lokalt Pantheon. Men det är inte runt mångfalden eller något egentligt folkligt de samlats, utan vad de förkunnar är en världslig frälsningslära (jfr. Vuokov

2003, Todorov 2003). Den politiska strategin de vittnar om är den kulturella dominansens, i folkets namn. Genom den gjordes Istrien kompakt, dess många håligheter utfylldes med budskapet om det enade framsteget och om folkets historiska roll i den processen. Liknelsen med en vallfartsort med dess löfte om frälsning och förlösning är slående, men med den skillnaden att lyckoriket skulle förverkligas här och av människor själva.

Trg slobode hade en gång invigts under former som gjort lunden sakrosankt. Hjältarna hyllades vid ceremonier där dignitärer rörde sig i högtidlig pompa, blomsterkransar lades ned, röda fanor vajade, orkestrarna spelade och en rituell måltid sattes fram. *Partizanski grab*, stuvade böner med kött eller korv, var den traditionella maten för partisanerna. Men detta var en folklighet som inte talade om ett vardagligt umgänge med det förflutna, det som Michel de Certeau kallat för taktiskt, utan ett seriöst och målinriktat sådant enligt partiets strategier (jfr. Kayser Nilsen 2007).

I parentes

Det är i kontrast mot deras pockande närvaro som människor i samtiden söker en alternativ och brukbar annorlundahet. Den värld från vilken de talar omfattar en dryg mansålder. Men dess variationsrikedom och många olika minnen kan inte högtidlighållas här. Tiden har hoppat över dem, inte patinerat dem och gjort dem ofarliga, vördnadsvärda eller intressanta – annat än för den tillfällige besökaren. Trots sin centrala placering står de i karantän, inskrivna i en kulturell parentes. Alla vet om att de finns och vad de står för, men få vill eller kan kännas vid dem.

En gång var de avsedda att fungera som Hanna Arendts berömda *space of appearance*

ce där någonting politiskt kunde ta sin början. De skulle verka som kulturella acceleratörer, ting som böjde framtiden och skrev om det förflutna. Kanske var det just deras potens som gjorde att man nu såg dem som en vilande utmaning, en fara – eller ett löfte. Hur många liknande områden av kulturen finns det som man bestämt vänder ryggen till eftersom det skulle vara smärtsamt eller kosta för mycket att aktivt förhålla sig till dem? Här på torget i Pazin var det tydligt att man lät statyerna bida i väntan på att konturerna skulle klarna.

Som för att oskadliggöra monumenten så att de inte kunde blockera för det nya hade de också rent konkret beslöjats. Över bröstet på folkets hjältinna Olga Ban hade någon sprayat ett anarkistiskt A och samma symbol täckte Ivan Matetić Ronjgov som dessutom hade fått ögon, öron och mun övermålade med vit färg. En annan folkhjärte, Guiseppe Budici Pino, var dekorerad med ett nationalistiskt U i pannan och på sockeln stod det utskrivet det mest förbjudna av allt – *Ustaša*.⁵ Doktor Matko Laginja hade fått ett tuggummi uppkört i vänster näsborre och den en gång hyllade antifascisten Vladimir Gortan, som fått både vägar, fabriker och skolor uppkallade efter sig, stod byst med ena örat igenkorkat av tuggummi. En annan byst bar inskriptionen *Komunjare*, kommunistjävlar. Levande och samtidigt nedtystade, det var profaneringens innebörd.

Segern som försvann

En av förklaringarna till deras tystnad var att de tidigare talat med så hög röst, att de monopoliserat vad folk överhuvud fick minnas. I det kommunistiska Jugoslavien såg de styrande på fenomenet minne utifrån rena nyttoaspekter, påpekar sociologen John Allcock (2000). Minnet av parti-

sanstriderna var något som skulle hålla den etniskt och nationellt splittrade staten samman under en ideologi, under en ledare. Så starkt skulle detta minne firas att alternativet teg. Många var de oförrätter som tidigare begåtts grannarna emellan i dessa gränsområden till de Habsburgska och turkiska imperierna.

Vad man då helt oberäknat fick med i bagaget, var en närmast arkeologisk uppfattning om vad fenomenet minne är. Att det kan ligga gömt under många lager, att det kan avtäckas, grävas ut; att det är tillbakapressat eller förtiget (jfr. Connerton 1989, Wertsch 2002). Den stela synen på minnen strider emot en uppfattning som förmår göra andra monument levande. Nämligen att det man faktiskt minns måste anpassas efter vad man vill minnas. Eller vad Edward Casey (2000) och före honom Alfred Schutz på ett mer teoretiskt plan talat om, nämligen att människors minnen merendels refererar till samtidens bruk, dess system av relevans och tolkningsramar. I vardagslivet åkallas minnet av det förflutna huvudsakligen genom nuets praktiska krav eller av den förutsedda närmaste framtiden (Schutz 1989:64). Vad är alls ett minne utan en samtid som är beredd att lyssna till det? Vad är en historia som inte är användbar, hjältar utan tilltal? Parentesen runt de här minnesmärkena markerade beroendet av ett lyssnande öra.

Deras potentialer att förändras blir tydliga om man jämför med hur deras kusiner i andra länder hanterats. Segermonumenten från världskrigen har fått en pånyttfödelse i och med 60-årsminnet av fredsslutet. Ännu levande gamla kämpar, fordon och flygplan har sällt sig till minnesmärkena som högtidlighåller segern över Axelmakterna. Invasionen av Normandie firades på plats med pompa och ståt den 6. juni 2004. I England kunde inte

ens terroristdåden den 7. juli 2005 stoppa fredsparaden genom London den följande dagen. Andra världskriget har blivit så utförligt skildrat i TV, film, litteratur och dataspel att till och med de som har egna minnen från kriget har svårt att skilja fiktionen från verkligheten. Här kan man verkligen tala om en samstämmighet mellan offentlighetens manifestationer och det personliga i en enda stor och dynamisk historiekultur. Inte sällan har de välkända symbolerna tagits upp i de personliga narrationerna. Och tills helt nyligen var villkoren precis desamma här i Pazin.

Under andra världskriget blev den istriska civilbefolkningen utsatt för exempelösa bestialiteter från ockupationstrupperna. Partisanerna fick utkämpa hårda strider, de led tunga förluster men som överallt annars besegrades fascismen. Det var en tydlig fiende man slogs mot – fascisterna var besättare av främmande härkomst. Slaver stod merendels mot italienare och tyskar. Striderna kom att lemmas in i den stora berättelsen om smärtan vid födseln av hela landet Jugoslavien. Minnesmärkena runt om i landskapet erinrar också om detta. Den unge Titos geni och hans äventyr lärdes ut i skolorna, togs upp i populärkulturen, i seriemagasin, spelades på biograferna och gjordes till TV-serier. Vallfarter ordnades till de välkända platserna för slag eller för lidande. Än i denna dag kan flertalet invånare som gick i skolan under 1980-talet på uppmaning räkna upp den första, andra, tredje, ja ända upp till sjätte offensiven mot tyskar och svekfulla *chetniks* – de nationalistiska serberna. I det fallet visste man mer, inte mindre om andra världskriget, än sina europeiska grannar.

Den mörka undersidan

Denna historia hölls vid liv här omkring statyerna på Frihetstorget. Men vad som inte berättades om var förstås undersidan av det förflutna. Enligt ständigt ifrågasatta beräkningar (för här är beräkningarna alltid ifrågasatta i avsaknad av pålitlig statistik), kan så många som hälften av regionens invånare ha flytt över gränsen till Italien i samband med övergången till kommunismen. Folk lämnade hus, boskap och gröda bakom sig, somliga av fri vilja, andra av nödtvång. Och än idag sitter förbittrade ättlingar till de flyende på andra sidan gränsen och berättar om den grymhet som partisanerna för fram med. Oskyldiga mishandlades, sköts, kastades ned i grottorna och de många håligheter i berget. Den istriska karsten är verkligen porös i ordets egentliga bemärkelse, full av håligheter. Här finns en lång tradition av att tro på fördrivna, underjordiska väsen som flutit samman med berättelserna om avrättningarna (Ballinger 2003). Över dem som dog till följd av partisanernas framfart finns blott två kända minneslundar – båda tillkomna efter år 2000 (Frykman 2004).

Monumenten blir så en partsinlaga för en historia som det egentligen inte går att anknyta till. Var helst man skrapar på det förflutna, så släpper man fasan lös. Partisanmonumenten blir en blockering av det förflutna. Och fenomenet minne blir en behållare, en container som innehåller en massa saker man inte vill veta av. Särskilt inte när turism och förhoppningar om ett framtida medlemskap i den europeiska unionen skall få organisera vad som är värt att erinra sig.

Politiserade minnen

Det blockerande i monumenten var en självklar och föga reflekterad del för folk i

vardagen. Något man tänkte med snarare än tänkte på (Frykman & Gilje 2003). Det blev uppenbart för mig när jag stod och tog bilder i parken. En man i 60-årsåldern kom fram och tittade misstänksamt. ”Jaså, forskare? Vetenskap är ideologi i tjänst hos de härskande,” sade han förnumstigt och raljerande efter att jag presenterat mitt intresse och mitt yrke. ”Det kan inte vara folk i allmänhet som har glädje av det ni skriver utan era kollegor och ni själv. Vi har sett tillräckligt av herrarna, den ena efter den andra. De har vetat vad vi skulle tycka och tänka. Det ni tittar på, är en del av det. Varför inte lämna oss i fred nu?”

Han hade uppfostrats i en minneskultur som talade om vikten av att minnas *rätt* – något som visade sig i hans tvekan inför monumenten. Det var ingen materia som gav utrymme för fantasi eller omtolkningar och som drog alternativa bruk till sig. Här invid statyerna hade han blivit skedmatad med den ganska svårsmälta anrättningen av socialismens triumf, statens legitimitet och det eviga framåtskridandets lagar. Det kunde vara en svår spis för att bli räknad som pålitlig medborgare. Ett ännu högre pris för dem som ville minnas sina döda. Detta var platsen där sorgen kunde komma till uttryck i offentligheten.

Så stod minnesparken på ett paradoxalt sätt där som en påminnelse om de många privata förlusterna, samtidigt som den lade beslag på dem. Det var detta som min tillfällige bekant syftat på när han slöt upp under fotograferandet. Minnena var inte förtryckande lika mycket som politiserade; ett liv göts samman med ett system och dess tankevärld. Det var utifrån denna ”subalterna” position han kunde tala, för att använda Gramscis ord – en hegemoni tystade alternativa röster och färgade minnena (1992). ”Varför inte lämna oss i fred nu?”

Liknande tomrum har den märkvärdige tysk-engelske författaren W.G. Sebald (2003) skrivit om. Skulle den tyska civilbefolkningen ha berättat om lidandet under bombningarna av Berlin, Hamburg, Dresden, Lübeck eller Köln blev det till partsinlagor, röster från de skyldigas läger. Liv och samhälle flöt ihop, det blev en plågsam hemlighet som alla mer eller mindre tvingades titta på, alla hade lika svårt att berätta. Tacka för att det uppstod ett tomrum runt om bysterna här på Frihetstorget!

De som en gång var innevånare i detta Jugoslavien, skriver den kroatiska författaren Dubravka Ugresi, har denna minneslucka. Berövade möjligheten att kunna länka de personliga erfarenheterna till monumenten får de svårt att komma till rätta med såväl det förflutna och det närvarande som framtiden. Ansvarade man för de ogärningar som begåtts i kommunistens namn under Tito bara för att man mindes sin barndom? Och inte blev det lättare av den framvällande nationalismen under 1990-talet som saklöst kom att förstora kommunistens orättfärdigheter för att legitimera sig själv. Hur tar man sig ur den härva av lögn som ett så politiserat liv drar en in i, frågar Ugresić i boken *The Culture of Lies* (1999).

Inre kolonisering

Idag håller man i Istrien på att kolonisera sig med platsens magi, ett mytologiskt förflutet parat med det mycket fjärran. Vilket förflutet kan svara emot längtan efter en förankring?

På Istriens Etnografiska Museum i *Kaštel* byggde man nyligen en flitigt besökt utställning om hur lokala turistsouvenirer förändrats från 1960-talet till idag. Från att ha varit fritt kringflytande – snäckramar, brunbetsade ibisfåglar, åsnor och tallrikar – hand-

lar de nu nästan blott om det som gör den istriska bondekulturen så särpräglad. Ålderdomliga skjul för djuren, *kazun*, tillbringare för vin, *bukaleta*, skörderedskap, de vita oxarna *boškarin* och det egenartade flöjtinstrumentet, som påminner om vår medeltida skalmeja, *roženice*. De står idag alla att finna i kioskerna längs strandpromenaden, i hemslöjsaffären; de finns rikligt använda som symboler längs med vägarna, i stadsvapen och turistbroschyrer. Till detta kan läggas det medeltida kyrkliga muralmaleriet och skulpturerna och de många restaurangerna, *kono-be*, med istrisk mat (Burstedt 2001).

Souvenirer är merendels riktade utåt, mot turisterna, men deras betydelse i att studsas tillbaka och ge regionen en självbild skall inte undervärderas. De flesta besökarna på utställningen kom från omgivningarna. Souvenirerna dyker flitigt upp i de egna istriska hemmen (Nikočević & Skrbić 2001). De passar väl ihop med bilderna av den romerska amfiteatern *Arena* i Pula, S:t Euphrasius basilika från 500-talet i Poreč och mosaikerna på Briuni-öarna. Den historia man behöver handlar om "landet längesen".

Liknande processer går att följa i regioner utanför Istrien, ofta då som avskärmande manövrar i globaliseringens tid. Men här i turistlandet har man tvärt om en tydlig längtan efter att anknyta provinsen till det imaginära Europa, att avlägsna sig från en serie av omöjligheter – det senaste kriget, det barbariska Balkan, den kommunistiska stämpeln. Uttrycken för detta är oväntat mångfaldiga och pekar på en viss uppfinningsrikedom. Ett av dem har dragits igång just i staden Pazin.

Jules Verne Club

Vid sidan av sina spektakulära romaner om teknik och nya upptäckter skrev den fran-

ske författaren Jules Verne också äventyr med politiska undertoner. 1885 utkom boken *Mattias Sandorf*, ett slags sentida efterföljare till den långt mer berömda romanen av Alexandre Dumas, *Greven av Monte Christo*. Hjälten är en ungersk ädling som konspirerar mot Habsburg och vill inleda en folkresning i sitt hemland. Romanen börjar i hamnstaden Trieste, där Mattias Sandorfs ädla planer kommer till korta genom diverse skurkars ingripande och han blir fängslad av den österrikiska polisen. Tillsammans med sina två försvarna förs han i en knarrande kärra upp i bergen till fästningen *Kaštel* i Pazin. Härifrån lyckas han fly under ett våldsamt åskväder, klättrande utefter åskledaren ner i avgrunden, *Jama*. Där flyter en stark underjordisk ström, som efter diverse fasor spolar upp flyktingarna på stranden av *Limski kanal* – Limfjorden – nära kuststaden Rovinj. Mattias Sandorf ensam lyckas efterhand ta sig vidare, och resten av äventyret utspelas på olika platser vid Medelhavet.

Att Jules Verne förlade den dramatiska flykten i sin bok till *Kaštel* och den djupa *Jama* berodde på att han fått ett vykort därifrån. Han hade också läst i en fransk reseskildring om det håliga karstberget i Istrien med dess många grottor. Någon hemlig förbindelse ut till kusten existerade dock varken då eller nu – något som på intet sätt lade band på hans fantasi.

År 1998 bildades *Jules Verne Club* i Pazin. Turistchefen och en lokal journalist var några av eldsjälarna bakom projektet, men uppslutningen blev omfattande. Närhelst jag under mina upprepade fältarbeten besökte kontoren för att göra intervjuer om olika sidor av istrisk identitet, slutade samtalen egendomligt nog alltid hos Jules Verne. Det var till en början irriterande för den faktasamlade etnologen. Det gick flera år innan jag förstod att Jules Verne

inte var en figur blott för några lokala fantastaster som sökte verklighetsflykt, utan en del i processen att skapa ett kreativt utrymme mellan nuet och den påträngande, nära verkligheten.

Målet med klubben är att odla arvet efter den store författaren och hålla berättelsen om Mattias Sandorf vid liv. Sålunda har man byggt ut kontaktnätet till andra föreningar, främst i Frankrike, och också varit på besök i författarens hemstad Nantes. Den lokala kompetensen har vidgats med författarmöten och mässor för SF-litteratur. På Jules Verne-dagarna i slutet av juni lever staden och berättelserna upp sida vid sida. Uppstigning i luftballonger, påminnande om *Jorden runt på 80 dagar* ordnades från Pazin. På *Kaštel* spelades scener ur rättegången mot de sammansvurna upp, framförda av folk i tidsenliga, österrikiska uniformer. Mattias Sandorf och hans medfångar färdas över bergen i en skrinda förspänd med två hästar. Det anordnas en äventyrsresa i Sandorfs fotspår ut till kusten. Från den nybyggda gångbron över *Jama*, erbjuds bungejump. Åskådarna kommer dit via den nydöpta Jules Verne-gatan som leder fram till borgen. Dagen rundas lämpligen av genom att på något av ortens matställen beställa en speciell Jules Verne-pizza. Över hela Kroatien har man utlyst en teckningstävling på temat Mattias Sandorf. Konstverken ställdes år 2005 ut i den skola som bär namnet efter den legendariske antifascistiske hjälten Vladimir Gortan; priser delades ut.

Det här är ett evenemang som växer i omfång. Det kan också påräkna kulturstöd från den regionala kulturnämnden. På kort tid har det skrivits in som ytterligare en del av den istriska identiteten, jämsides med folkmusiken, poesitävlingar på den lokala dialekten, kurser i den medeltida (*glagolytiska*) kyrkoskriften, den moderna fol-

krockgruppen *Gustafi* och filmfestivalen i den fantasieggande staden Motovun. Kreativiteten när det gäller att skapa en kulturell profil åt regionen tar sig många uttryck men är alla variationer på temat – den nära verkligheten är för komplicerad att anknyta till.

Något att drömma med

”Ballongvägen” ut ur dilemmat med de många hindren för att få ett utrymme i det förflutna är talande. Den är en motkraft till de stadiga monument som bara genom sin högst påtagliga frånvaro påverkar berättelsen om Istrien igår, idag och i morgon. Vad som nu växer fram, är mönster som bildas i väntan.

Det är inte bara här som man odlar fram en dynamisk historiekultur. På svensk botten finns den i turistbroschyrer, böcker, filmer, museer, byggnader, bilder, fotografier, skådespel (jfr. Aronsson 2004). Rikedomen av rollspel, litterära landskap och historiska rekonstruktioner visar tillsammans med ett förnyat intresse för kulturarv på den stora marknaden för detta historiebrev i dagens samhälle, och den stora längtan efter en användbar förflutenhet. Men i Istrien står vi delvis inför ett annat problem än när man fritt kan förfoga över det förflutna.

Det gör också att man får en vidare insikt i mångfalden av de kulturella processer som ligger bakom bruket av det förflutna. Många har tolkat blickandet bakåt som ett samhällssymptom, som ytterligare ett tecken på postmodernitetens rotlöshet och en förlust av tillhörighet. I ett hav av förändring söker vi det förflutnas öar av trygghet, skriver t.ex. David Lowenthal (1996:6). Den förklaringen är för snabb. Det kännetecknande för dagens intresse för det förflutna verkar vara överlappningarna,

bristen på enhetlighet, de överraskande kombinationerna.

Det var en sådan flexibilitet som statyerna saknade. De hade en gång verkat för att skapa rötter och enhetlighet. Då är det närmast slående hur otaliga minnesmärken över nedkämpandet av fascismen i andra länder klarat av att omdefinieras. De har kunnat lemmas in i hyllandet av nationen, generationen, regionen – inte minst genom att bli en del av de otaliga filmer, tv-program och böcker som skrivits om de åren.

Den potential som någon symbol, vilken som helst, bär, bygger på att den alls får oss att tänka, säger den brittiske antropologen Anthony Cohen (1996). Förmår den engagera oss som betraktare eller deltagare? Ger den oss ett tolkningsutrymme? Helt egoistiskt utgår vi från att symbolerna skall bidra till förståelsen av oss själva. (Detta gäller naturligtvis både individen och kollektivet.) Öppnar den för handlingar och tolkningar som är meningsfulla i den situation där vi nu befinner oss? Kan den fogas in i konkreta planer – korta eller långa – för det egna livet?

Cohen har analyserat sådana symboler som talar om det kollektiva, i hans fall nationen, och det är det som gör hans resonemang spännande. Nationalismen brukar ses som en paradox, en atavism eller ett truligt motstånd. Hur kan sådana kollektiva identiteter slå rot i en tid så kännetecknad av individualism som vår? Svaret på den frågan brukar vara, som antytts ovan, att nationalismen ses som ett uttryck för räds-la, försvar och uppslutning runt traditionella värden.

Men är verkligen det nationella en berättelse eller struktur som man går in i och som man blir definierad av? Just så tänkte socialismen runt *Trg Slobodne*, medborgarna skulle bli en kropp genom att delta i ceremonierna. Individen skulle

interPELLERAS av diskursen. Men i alla situationer använder vi dem för "personliga" ändamål, menar Cohen (1996:807). "Om vi än hör ledarens röst, så är det oss själva vi verkligen lyssnar till." Sådana kollektiva symboler får sidordnas med andra källor till identifikation såsom kön, föräldraskap, familj, yrke, etnicitet. Det är inte symbolerna man skall fästa blicken vid som forskare, utan vid användaren; det är inte intentionen utan bruket som skall fokuseras.

Väntande kulturarv

Minnesmärkena på Frihetstorget visar hur vissa områden av kulturen hamnar i kulturella parenteser medan andra blir högst aktiva och fyllda med mening och överlagrade av tolkningar. Jules Verne-dagarna var inledningen till ett drama med stora frihetsgrader. De blev en kulturell iscensättning där deltagarna inbjöds att ta del av gemensamma upplevelser, t.ex. att resa längs *Limski kanal* och göra ballonguppstigningar. De visste alla att det var något påhittat, men evenemanget gav dem en bild av Istrien ur ett annat perspektiv, de fick erfarenheter av sig själva i förhållande till det sociala och kulturella landskapet med hjälp av det äventyr de agerade i. Det var upplevelser som fick dem att se omgivningarna med annorlunda ögon – främlingens, sökarens, turistens. Men de var också görande och handling – kort sagt den *agency* som appellerar till alla sinnen.

När därför folk här i Pazin och i Istrien tog sig rätten att *taktiskt* välja vad de skulle komma ihåg, då glömde de, då stoppade de in antiken, medeltiden, det italienska och habsburgska, tillsammans med det folkliga och rent litterära i nya strukturer. Det är först när de fick frihet att frisera det förflutna, som detta kunde skapa mening och

få betydelse i det egna och det kollektiva livet. Hur skall man alls kunna minnas det man verkligen varit med om man inte fick böja det efter sina egna mönster? Man kan säga att det flexibla består medan det förblivande förgår och att minnena fick en riktning framåt.

Samtidigt är det slående hur bilden av Istrien nu formas i ett spänningsförhållande till de existerande monumenten. Deras närvaro och materialitet kan inte tänkas bort. På det viset är de aktiva i att definiera bilden av det förflutna genom att tala om vad som inte kan vara med. Om Jules Vernes fantasifigur Mattias Sandorf, den populära folkrockgruppen Gustafi, souvenirerna med hänvisning till "landet längesedan" talar till dagens invånare, så är det inte i en nostalgisk längtan tillbaka utan ett tecken på att de förmår verka i människors vardag. De öppnar handlingsvägar och ger förståelse av omvärlden. De stämmer också överens med näringslivet och turismen i Istrien.

Monumenten får man leva med. De är en materia som ändå förmått skapa den stabilitet och uthållighet som Edward Casey inledningsvis talade om. Också frånvaron är en mäktig kraft. Ännu måste de förbli i sina kulturella parenteser, väntande på att befrias från tvångströjan och öppnas för nya definitioner som gör det möjligt att laborera med dem. De innehåller så många utropstecken, de gör anspråk på sanningar som förlorat trovärdighet – bland annat för att de en gång har gnuggats in som en läxa. För att på nytt bli verksamma i sig själva och ses för vad de är, måste de också kunna tas i bruk. De kommer då förmodligen att användas som delar av ett kulturarv som kan väcka intresse för den märkliga tid som socialismen förde med sig här och i andra delar av Balkan. Och den tiden handlar förvisso inte minst om den tappra kamp som

partisanerna utkämpade någon gång på 1940-talet. Men dit är det ett långt stycke kvar och därför går man helst med snabba steg genom minneslunden på *Trg Slobode*.

Noter

1. Se t. ex. Frykman & Ehn (red) 2007. Här finns en utförlig diskussion om minnesmärken i f. d. Jugoslavien, Rumänien och flera av de forna öststaterna liksom de nordiska länderna. Forskningen om monument har utvecklats till ett tvärvetenskapligt fält för konstvetare, historiker och etnologer att mötas över ämnesgränser.
2. Istarski demokratisk sabor – den istriska demokratiska församlingen.
3. När statyn, som höjgs av den berömda konstnären Dušan Džamonja på tidigt 1950-tal var det meningen att kämpen skulle stå där totalt naken. Från myndighetshåll bad man Džamonja att i anständighetens namn klä på honom. Så kom byxorna till.
4. En av de mest slitna fraserna som i bekvämlighetens namn brukade förkortas SFSN.
5. Ustaša var namnet på den kroatiska fascistiska rörelsen som blomstrade under andra världskriget inom den s.k. NDH-staten. Dess ledare var Ante Pavelic.

Referenser

- Allcock, John B. 2000. *Explaining Yugoslavia*. London, Hurst & Company.
- Arendt, Hannah 1958. *The Human Condition*. Chicago, Chicago University Press.
- Aronsson, Peter 2004. *Historiebruk – att använda det förflutna*. Studentlitteratur, Lund, Studentlitteratur.
- Ballinger, Pamela 2003. *History in Exile. Memory and Identity at the Borders of the Balkans*. Princeton, NJ., Princeton University Press.
- Burstedt, Anna 2001. "Platsen är serverad." I: Hansen, Kjell & Salomonsson, Karin (red.), *Fönster mot Europa. Platser och identiteter*. Lund, Studentlitteratur.
- Casey, Edward, S. 2000. *Remembering: A Phenomenological Study*. Bloomington, Indiana University Press.
- de Certeau, Michel 1984. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, University of California Press.
- Cohen, Anthony 1996. "Personal Nationalism: A Scottish View on some Rites, Rights and Wrongs". *American Anthropologist*, 23 (4).
- Connerton, Paul 1989. *How Societies Remember*. New York, Cambridge University Press.
- Crapanzano, Vincent 2004. *Imaginative Horizons: An Essay in Literary-Philosophical Anthropology*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Frykman, Jonas & Gilje, Nils (eds) 2003. *Being There. New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture*. Lund, Nordic Academic Press.
- Frykman, Jonas 2003. Between History and Material Culture. I: Jonas Frykman & Nils Gilje (eds): *Being There. New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture*. Lund, Nordic Academic Press.
- Frykman, Jonas 2004. The Power of Memory: Monuments and Landscape in Croatian Istria. I: Kimi Kärki (ed.), *Power and Control: Perspectives on Integration and Multiculturalism in Europe*. Turku, The Population Research Institute.
- Frykman, Jonas & Billy Ehn (red.) 2007. *Minnesmärken*. Stockholm, Carlssons (under utgivning).
- Gramsci, Antonio 1992: *Prison Notebooks*. New York, Columbia University Press.
- Kayser Nielsen, Niels 2007: Monument på väg. Kulturarvet i bruk och identitetens topografering I: Jonas Frykman & Billy Ehn: *Minnesmärken*. Stockholm, Carlssons.
- Lowenthal, David 1996. *Possessed by the Past. The Heritage Crusade and the Spoils of History*. New York, The Free Press.

- Nikočević, Lidija & Škrbić, Nevena 2001. "Österreich-Mythen in Istrien". In: Istrien: Sichtweisen. *Kittseer Schriften zur Volkskunde* 13.
- Sebald, W. Y., 2003. *On the Natural History of Destruction*. London, Hamish Hamilton.
- Schutz, Alfred 1989. *The Structures of the Life-World. Vol II*. Evanston, Northwestern University Press
- Todorov, Tzvetan, 2001. *Hope and Memory: Reflections on the Twentieth Century*. London, Atlantic Books.
- Ugrešić, Dubravka 1999. *The Culture of Lies. Antipolitical Essays*. London, Phoenix.
- Vyokov, Nicolai, 2003. Death and Desecrated. Monuments of the Socialist Past in Post-1989 Bulgaria. *Anthropology of East Europe Review*.
- Verdery, Katherine 1999. *The Political Lives of Dead Bodies*. New York, Columbia University Press.
- Wertsch, J. U., 2002. *Voices of collective Remembering*. New York, Cambridge University Press.